

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДОКУМЕНТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КОВЕЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ

Описово-статистичні джерела до історії соціально-економічного розвитку волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. відносяться до різноманітних видів. В той же час, стан їх збереженості порівняно з деякими іншими регіонами Волині не настільки задовільний. Найчастіше для дослідження різноманітних аспектів соціально-економічної проблематики зазначеного періоду в українській історіографії використовують податкові (фіскальні) документи – поборові та подимні реєстри. Натомість описи маєтків – інвентарі, а для державних володінь – також і люстрації використовувалися не настільки часто; зрештою, для регіону вони збереглися в невеликій кількості. Єдиним винятком в даному випадку можна вважати описи Ковельської волості. Варто зазначити, що для цієї частини Волині (що перебувала на середину XVI ст. у складі Великого князівства Литовського), як і загалом для регіону, вони є одними з найдавніших.

Поступове перетворення Ковельської волості як володіння приватного у державне (староство) сприяло тому, що ці терени для другої половини XVI ст. добре забезпечені джерелами описово-статистичного характеру. Ковельська волость, в тому числі одне з його трьох міських осередків, Вишва з її сільською частиною (ключем), за другу половину XVI ст. стало одним з перших на території Волині, де було запроваджено ряд соціальних та господарських новацій, які згодом стали визначальними для регіону і для всіх українських земель. Вони знайшли відображення у описово-статистичних джерелах. староства. Таким чином, можна говорити про унікальність джерельної бази соціально-економічного вивчення Ковельщини порівняно з іншими поліськими регіонами Волинського воєводства. Така особливість джерельної бази історичної Ковельщини була пов'язана з її володільчим минулим. Первісне впорядкування Ковельщини слід відносити до її належності до володінь кн. Сангушків. Завданням даної статті є окреслення головних груп джерел описово-статистичного характеру та показ інформативних можливостей при вивченні організації Ковельської волості.

За кількістю міських поселень Ковельщина помітно вирізнялася з-поміж інших волинських латифундій. Таких на її території налічувалося три – Ковель, Вишва, Миляновичі. Міські поселення Ковельщини одержали цей статус ще в часи володіння нею князів Сангушків. Спочатку кн. Василь Сангушко отримав привілей на осадження міста Вишва (1508 р.), але осаджування міста дещо затяглося, оскільки і в 1538 р. Воно згадується як новоосаджуване¹. Через десять років було надано привілей на осадження міста Ковель, яке й стало центром волості, а згодом – староства. Миляновичі як міське поселення згадуються в 1543 р. при передачі ковельського маєтку королеві Боні в зв'язку з проведенням обміну володіннями². Таким чином, можна говорити про досить інтенсивний як на першу половину XVI ст. урбанізаційний процес на території волості. Він не міг не поєднуватися з організаційним та управлінським структуруванням в межах самих міст – йдеться про цеховий устрій. Поділ Ковельської волості на частини-ключі дослідники відносять до часів кн. А. Курбського³, але осадження міста повинно було передбачати й виділення навколишніх сіл в підпорядкування розташованих в місті власницькій адміністрації. Тому можна говорити про формування ключів навколо міст починаючи з початку локаційного процесу. Відтак, виділення міських осередків на території волості не могло не передбачати ускладнення її організації вже на початку XVI ст.

Наступним організаційним рівнем можна вважати господарські комплекси, пов'язані з проведенням уніфікації селянського землекористування (волочної поміри) та поширенням фільваркової системи. При цьому, міста як центри ключів та резиденції власників та їх урядників не втрачали свого організаційно-управлінського значення. Значні за розмірами магнатські чи державні володіння містили в своєму складі маєтки безпосередньо замкового підпорядкування та посесорські маєтності, які тільки опосередковано контролювалися замковою адміністрацією. Окремим організаційним рівнем повинна розглядатися міська структура волості.

Всі вказані рівні організації латифундій простежити в усіх випадках неможливо. Це пов'язано зі станом джерельної бази. Натомість, для Ковельської волості остання такі можливості створює. Джерела описово-статистичного характеру з історії Ковельщини представлені такими їх різновидами, як інвентарі, люстрації, поборові та подимні реєстри⁴. Така різноманітність створює можливість розгляду ряду джерелознавчих досліджень, а тривале хронологічне охоплення – вивчення динаміки соціально-економічного розвитку.

Історія міських поселень Ковельського староства привертала увагу дослідників, але в контексті історії міст всього Волинського воєводства чи характеристики окремих категорій джерел⁵. Значний матеріал з історії Ковельщини було зібрано у книзі А. Семенюка та збірнику за матеріалами присвяченої регіоні конференції⁶. Натомість окремих досліджень історії організації Ковельського староства та окремих складових проблеми немає.

Міське управління визначалося нормами магдебургського права. На нього не могли не впливати власники чи їх представники урядники. Однією з найважливіших ознак міського самоврядування був судовий імунітет. Рівень розвитку поселення як власне міського мав би позначатися й на рівні впровадження останнього. Але так не було. Саме тут помітна, очевидно, формальність поєднання розвинутості поселення як міського з його юридичним статусом як самоврядного в зв'язку з політикою власника. Так, вищий правовий статус мали Ковель, що цілком зрозуміло по відношенню до головного та найрозвинутішого міста волості й осередку, родовому гнізду чи не перших приватних власників волості кн. Сангушків, та Миляновичі – від діяльності їх органів самоврядування збереглися магістратські книги, а нижчий – Вижва, самоврядна діяльність якої джерельно представлена ратушною книгою⁷.

Інвентар 1556 р. хронологічно вперше дає можливість визначити розміри міст Ковельської волості. Найбільшим з міських поселень, зрозуміло, був Ковель, в якому знаходилося 350 будинків; також в місті мешкали 41 коморник, 5 гуменників, 8 підданих духовенства, знаходилося 19 єврейських помешкань та ін. Йому помітно поступалися Вижва (155 осель, 2 єврейські будинки) та Миляновичі, більше схожі на сільське поселення (44 будинки, 8 городників)⁸. Величині міст відповідала і їх структура. Ковель складався з вулиць та двох ринків та двох, очевидно, передмість, у Вижві виділено власне міську частину та передмістя Вишівська Воля, а у Миляновичах, найменшому з міст Ковельщини, такі елементи не згадано.⁹ На цей час для ряду міст Волині вже існували джерела, які дають можливість підрахувати кількість мешканців. Інвентар 1548 р. зафіксував у Кременці 520 міських і передміських будинків¹⁰, а ревізія 1552 р. виділяє міщан, які знаходилися під замковим присудом, в кількості 481 будинку¹¹. Але вже на 1563 р. міських будинків загалом було 1000¹². Отже, міське населення поділялося приблизно порівно на частини під магдебурзьким та старостинським присудом. Можна припустити таке ж співвідношення і для Луцька. Ревізія 1552 р. містить вказівку на розміри податку з міщан, який становив 6 грошів з особи¹³. На основі згадки ревізії 1545 р. про те, що з луцьких ремісників бралось 38 кіп гр., можна встановити їх мінімальну кількість. Вона виглядає досить значною і дорівнює 380 осіб. В цьому ряду міста Ковельщини поступалися головним, державним, містам Волинської землі. Але головний осередок волості несуттєво поступався головному місту останньої.

Розмірам міст відповідали й розміри ключів. Останні спеціальною рубрикацією в інвентарі не виділяються, але такими, очевидно, є переліки сіл після описання кожного з міст. Так, до складу Ковельського ключа входило 21 село¹⁴. До складу Виживського ключа входило 9 сіл, а до складу Миляновицького – 6 сіл¹⁵. Структура опису міських поселень складається з переліків міщан за місцем проживання з вказівкою на належну їм нерухомість, яка й була основою вибирання податків з населення. На 1556 р. практично всі міщани користувалися землею, яку інвентар поділяє на лани (або поле), фільваркові морги та сіножаті¹⁶, а також вказівки на заняття (присутні в небагатьох випадках) та звільнення від сплати податків. Сумаріуш прибутків всієї волості у інвентарі досить розлогий¹⁷ при наявності підсумкових даних по кожному населеному пункту. Різноманітні платежі з Ковеля склали 305 кіп 59 грошів, з Вижви – 71 копа 8 грошів, з Миляновичів – 11 кіп 36 грошів¹⁸. Це співвідноситься як з розмірами міст, так і з величиною їх ключів. Інвентар 1590 р.¹⁹ Подає тільки сумарну кількість міського населення по різних складовим частинам міст. У Ковелі за час від 1556 р. кількість будинків зросла до 554, в тому числі один – шляхетський. На місто було виділено 100 волок орної землі, Але частина з них були пустками або вільними і міщани платили, відповідно, податок тільки з 80 волок²⁰. До складу ключа входило 16 з частиною сіл, з яких частина названа «урочищами», в яких поміру землі було проведено, але які прийняті селянами не були (Канево, Новосади, Руда, Мутвицька Воля). Ковель оточував паркан з чотирма в'їздними вежами (одна з яких називалася Володимирською, а друга – Кошерською²¹) та рів²². У Миляновичах, які описано слідом за Ковельським ключем і, на відміну від інших міських поселень, названо містечком²³, на цей час було виміряно 71 оподатковуваний пляц, а міщанам виділено 34 волоки землі. Інша частинна міської землі належала священникам, війту, слугам²⁴. До складу ключа відносилось 20 сільських поселень, з яких 2 зазначені як урочища²⁵. Можливо такий перерозподіл сіл староства був пов'язаний з вибором для своєї резиденції Миляновичів кн. А. Курбським – воно-таки зросло вдвічі за проміжок між створенням інвентарів (а, можливо, після смерті князя дещо й зменшилося); правда, управлінський осередок міста в інвентарі названо не замком, а двором²⁶. Для 1590 р. в місті Вижва відомі

вулиці. Їх було чотири, не рахуючи Вольки, яка також мала назву вулиця Воленська. Це – вулиці Довга, Ковельська, Швецька та Заорська. На них знаходилося 90,5 пляців, а на вулиці Воленській – 33 будинки²⁷. Згадує інвентар 1590 р. і новостворену (землю «вулиця під себе забрала») вулицю Плонську, яка, можливо, була частиною Вольки, оскільки кількості будинків для цієї вулиці не вказано. Отже, порівняно з серединою сторіччя населення Вижви дещо зменшилася, але розміри ключа зросли до 16 з частиною сіл, з яких два названо урочищами (в тому числі – Плонсько), а одне – волею²⁸. Ратушний рівень виживського самоврядування проявився у відсутності війта (правда, він міг бути й просто в інвентарі невідображеним).

Ще одним з показників рівня «місткості» поселень, який супроводжувався й додатковою організаційною структурою, можна вважати наявність єврейської громади, яка тяжіла (якщо не повністю була задіяна) до суто міських занять. Так, у Миляновичах громади на цей час не існувало, у Вижві мешкало всього дві єврейські родини (1% міських будинків), а у Ковелі єврейська громада налічувала 23 родини, включаючи коморників та убогих, та володіла кількома «руськими» будинками (біля 7%). Такі дані можна співвіднести зі свідченнями по ряду інших волинських міст. Так, найдавніша з ревізій волинських замків 1545 р. відзначає наявність у Луцьку двох іудейських громад, рабанської та караїмської, та вказує на повинності по відношенню до луцького ключника²⁹. Подібна інформація міститься і в ревізії 1552 р., але вона містить також і кількісні свідчення про єврейські громади трьох головних міст Волині – Луцька, Володимира та Кременця. Якщо інформація щодо двох останніх має загальний характер, то відносно столиці Волині наявний перелік членів обох іудейських громад. Так, свідчення по Володимирі вказують на кількість міщанських будинків замкового присуду, яка дорівнювала сукупно християнських та єврейських будинків 243, а на міській, церковній землі та в найманих будинках проживало 30 єврейських родин³⁰. В даному випадку вказано і на міські ділянки, на яких вони проживали. Так, на міській землі знаходилося 22, а на юридиках 8 будинків. Вказівка на замковий присуд свідчить про те, що певна частина мешканців проживала за його межами, переважно, очевидно, під присудом магдебургським, а також в доволі значній кількості для цього міста юридик. В такому випадку, єврейська громада становила щонайбільше біля 12% міського населення, але в дійсності була значно меншою. Подібна за характером інформація стосується й м. Кременець, яке разом з волостю перебувало на цей час у володінні королеви Бони. Тут з 481 будинку замкового присуду єврейські родини проживали у 50 і становили близько 10% населення³¹. Для Володимира вказано також і характер занять місцевих євреїв; вони всі займалися виключно торгівлею³².

Якісно відмінний характер має інформація по Луцьку. В цій частині тексту ревізії наведено поіменний перелік іудейського населення, яке володіло будинками. Йшлося, зрозуміло, тільки про глав родин, а не про всіх їх членів. За публікаціями відомо два варіанти цього переліку³³. Упорядники використовували різні списки ревізії, що відобразилося і не відмінностях у відтворенні імен, і на послідовності фіксації членів громад, і навіть на їх кількості. Так, у публікації С.О. Бершадського вміщено 25 імен караїмської та 32 імені рабанської громад Луцька, а у виданні Київської археографічної комісії (упорядник В.Б. Антонович) – 26 та 26 відповідно. Таким чином, обидві іудейські громади луцька становили біля 30% всіх міщан замкового присуду. З врахуванням всього населення столиці Волині, частка його єврейського складника, знову-таки, як і у випадку з Володимиром, мала б бути помітно меншою, – приблизно, очевидно вдвічі і становити не більше 10%. В багатьох випадках важко говорити про динаміку якихось змін в структурі населення королівщин. Винятками для середини XVI ст. є близька за характером інформація до документів державного Скарбу скарбова документація, яка стосувалася маєтків, що перебували у власності членів монаршої родини. Так, Ковельською та Кременецькою волостями тривалий час володіла королева Бона, а з 1556 р. – її син, великий князь та король Жигимонт-Август. До найдавніших стосовно Волині подібних документів належить подавчий (ув'язчий) інвентар, тобто опис маєтностей, створений при введенні в держання нових посадовців, Кременецької волості 1548 р.³⁴ Він містить не тільки описання замку та господарських осередків, але й перелік всіх міських та сільських підданих. Отже, на 1548 р. у Кременці знаходилося 512 міських та передміських будинків, в яких проживало біля 40 єврейських родин³⁵. Таким чином, за невеликий проміжок часу в Кременці єврейська громада, хоча й не суттєво, але зросла – як у абсолютному, так і відносному вимірі. Подібну динаміку на основі інвентарних описів можна простежити й на прикладі міст Ковельської волості. Якщо на 1590 р. подавчий інвентар його не виділяє, то інвентар прибутків дає можливість провести певні підрахунки. На 1556 р. в місті проживало 19 (якщо до єврейської громади належали й три коморники, то – 22), а на 1590 р. – біля 70 – 80 єврейських родин. Чітко, оскільки наявні відповідні етноніми, можна встановити, що єврейських будинків, не рахуючи розташованих на Жидівській вулиці «школи» та «божниці», було 69, а за іменами до них можна додати ще 10. Таким чином, розростання Ковеля (за кількістю помешкань) в півтора рази супроводжувалося

збільшенням кількості єврейського населення майже вчетверо, а його частини – більш, як вдвічі. На середину XVI ст. єврейське населення було відсутнє у Миляновичах та було незначним (два будинки) у Вижві³⁶. Отже, свідченням розвитку Кременця та Ковеля як достатньо значних міських осередків може вважатися й збільшення чисельності єврейського населення. В той же час, в невеликих містечках (Вижва, Миляновичі) єврейська громада була практично відсутньою. Окрім того, в 1564 р. в Польщі було схвалено “підводний універсал”, згідно з яким підводна повинність редукувалася в грошові платежі. Дані про збирання “підводних грошей” збереглися по Луцьку за 1564 – 1569 рр.³⁷ та Володимирі за 1569, 1570 та 1576 рр., але деякі, можливо, не в повному обсязі. Ці джерела можна вважати найдавнішими для Волині скарбовими документами, що містять не тільки свідчення, але й перелік членів єврейської громади. Відомо, що джерела не завжди розрізняли дві складові іудейських громад, рабанську (равинську) та караїмську. Не розрізняв їх і реєстр вибирання підводних грошей з Луцька 1566 р. Він об’єднав їх під єдиною рубрикою «Жидове луцкие»³⁸. Іудейська громада Луцька налічувала 39 родин, з яких тільки двос мали прізвисько «караїм». Зрозуміло, що в дійсності на цей час караїмська громада була більшою. Із усіх врахованих реєстром 1566 р. мешканців головного міста Волині іудейська громада складала 11%. В дійсності її частка була меншою, зважаючи на населення луцьких шляхетських та церковних юридик та, можливо, безпосередньо підлеглих старості міщан³⁹.

Інвентар 1609 р. є подавчим інвентарем і створений при введенні у володіння ним коронного підканцлера Щ. Криського⁴⁰. Він спрощеною характеристикою подібний до подав чого інвентаря 1590 р. Кількість населення в Ковелі помітно не змінилася за два десятиріччя (521), але назви деяких вулиць змінили назви, а, можливо, змінилася й сама вулична система. Містечко Миляновичі мало 85 будинків. Вижва, яку в цьому інвентарі також названо містечком і об’єднано в назві з Плонським урочищем⁴¹, трохи зросла (якщо не враховувати населення вулиці Воленської) і в ній знаходилося 103 будинки та 41 – на вулиці Воленській, яку інвентар локалізує точніше («за болотом»)⁴².

Люстрації, тобто загальнодержавні обстеження (ревізії) господарсько-фінансового стану королівщин (державних маєтностей) з метою отримання детальних свідчень про стан та результати експлуатації державних володінь та прибутків, а також обрахування на підставі даних про прибутки і витрати розміру державного податку з королівщин, відомого в історії під назвою кварта або четвертого гроша; для Ковельщини стосовно розглядуваного періоду вони збереглися тільки за 1616⁴³ та 1628 рр. (в копії)⁴⁴. Люстрація 1616 р. є досить широкою і містить характеристики різних повинностей та джерел доходів. Люстрація 1628 р. стосовно свідчень про привілеї та описи поселень відсилає до люстраційного акту 1616 р. Вона містить тільки вказівки на загальну прибутковість міських та сільських поселень. На основі розмірів цих прибутків можна говорити про збереження ієрархії міст Ковельського староства, правда. Згадано збільшення розмірів, а відтак і населення Миляновичів, до яких було приєднане с. Ольшаниця. Це викликало невдоволення селян і люстратори прийняли рішення від’єднати від містечка дане село. Відтак, сума платежів з останнього була вказана окремо. Так, прибутки з Ковеля (722 зл. 7 гр.⁴⁵) майже вдвічі перевищували доходи від Миляновичів (331 зл. 12 гр. 17 пенязів/денаріїв та 58 зл. 15 гр. з Ольшаниці). Окремі села Ковельського ключа були прибутковішими (або близькими за цим показником) від цього містечка. Так, наприклад, село Мощона давала прибутків 410 зл. 27 гр. 9 пенязів, Скулин – 368 зл. 7 гр., Хотешів – 425 зл. 4 гр. Білин – 305 зл. 1 гр., Стара Вижва – 306 зл. 1 гр. 9 пенязів, Нуйно – 343 зл. 5 гр.⁴⁶ Прибутки від Вижви, класифікованої також містечком, становили дещо більше двох третин прибутковості Ковеля – 572 зл. 21 гр. 9 пенязів⁴⁷.

Як уже згадувалося, найчастіше використовуюваною в історичних дослідженнях категорією описово-статистичних джерел є податкові реєстри, які по Волинському воєводству збереглися за 1570, 1577, 1583, тариф подимного 1629 рр. (опубліковані) та за 1576, 1582, 1589 рр. (неопубліковані). Податкові документи певною мірою засновувалися на господарських описах. В силу завдань, що перед ними ставилися, і кілька ступінчастої системи вибирання податків важко очікувати від них більшої інформативності, ніж від інвентарів та люстрацій. Містячи дані про кількість оподаткованого населення, вони не лише залишають поза своєю увагою характеристики панського та селянського господарства, але й значною мірою уніфікують відмінності між різними категоріями населення (категорії господарські не завжди є категоріями податковими) та не фіксують неоподаткованого населення – шляхту (адміністраторів та слуг), католицьке духовенство, фільваркову челядь тощо. Своєрідним характером відрізнялася організація ремесла на території Ковельського староства. Подібних зразків для інших волинських латифундій не існувало. Хоча інвентарі про цю особливість свідчень не містять, її можна вважати також результатом діяльності адміністрації королеви Бони. Безперечно, осередками ремісничого виробництва були міста, на які поширювалися й традиційні форми організації ремісників. Але не території Ковельщини було

структуровано й сільське ремесло. У випадку Ковельської волості один з поборових реєстрів містить унікальну з точки зору організації господарства інформацію. Йдеться про реєстр 1576 р.⁴⁸ Він спеціально виділяє організацію сільських ремісників, об'єднаних у в'їтівства. Таких в'їтівств було п'ять: мощенське, миляновицьке, заріцьке, виживське та поліське. До складу мощенського в'їтівства входили села Мощина, Дубова, Вербка, Гойшин, Облапи, Сохорче, Клевецьк, Довгоноси, Осовець; ремісничі спеціальності представлені бондарями (15), ковалем, колісниками (12) та кушнірем. Миляновицьке в'їтівство об'єднувало села Годевичі, Туровичі, Зилів, Добринськ, Поридуби та Селище (28 осіб). Заріцьке в'їтівство включало в себе села Білин, Скулин, Стубли, Колодяжне, Будища, Дубно, Волохи і спеціальності: бондар (17), колісник (5), коновник (12), колодій (12), тесля (2), коваль (1), токар (1), горшар (2), мисник (1), а також ситник (1) та мельник (1). «Ремісники сіл виживських» проживали у Волі (швець, колодій, горшар, коваль, кушнір) та Старій Вижві (4 колісника). Села поліського в'їтівства, на відміну від повторного описання сіл у випадку їх належності до того чи іншого в'їтівства, окремо не виділялися, а після його рубрикації йшов подальший перелік оподаткування. Очевидно всі села – Хотешів, Борки, Мостища, Нуйно, Туличів, Осьмиговичі, Ловища, Сенявка – входили до цього в'їтівства⁴⁹. Статус Вижви (ратушне, а не магістратське), можливо, проявився й тут у тому, що термін в'їтівство щодо сільських ремісників ключа в реєстрі не вжито, оскільки в'їта/в'їтівства не було й у самому містечку.

Своєрідним характером відрізнялася організація ремесла на території Ковельського староства. Подібних зразків для інших волинських латифундій не існувало. Хоча інвентарі про цю особливість свідчень не містять, її можна вважати також результатом діяльності адміністрації королеви Бони. Безперечно, осередками ремісничого виробництва були міста, на які поширювалися й традиційні форми організації ремісників. Але на території Ковельщини було структуровано й сільське ремесло. Свідчення про це містяться у державній податковій документації. Йдеться про один з поборових реєстрів – реєстр 1576 р.⁵⁰ Він спеціально виділяє організацію сільських ремісників Ковельщини, об'єднаних у в'їтівства. Таких в'їтівств було п'ять: мощенське, миляновицьке, заріцьке, виживське та поліське. До складу мощенського в'їтівства входили села Мощина, Дубова, Вербка, Гойшин, Облапи, Сохорче, Клевецьк, Довгоноси, Осовець (26 ремісників чотирьох спеціальностей). Миляновицьке в'їтівство об'єднувало села Годевичі, Туровичі, Зилів, Добринськ, Поридуби та Селище (28 ремісників). Заріцьке в'їтівство включало в себе села Білин, Скулин, Стубли, Колодяжне, Будища, Дубно, Волохи (54 ремісника десяти спеціальностей та 1 мельник). «Ремісники сіл виживських» (термін в'їтівство щодо них в реєстрі не вжито) проживали у Волі (5 ремісників різних спеціальностей) та Старій Вижві (4 ремісника однієї спеціальності). Села поліського в'їтівства, на відміну від повторного описання сіл у випадку їх належності до того чи іншого в'їтівства, окремо не виділялися, а після його рубрикації йшов подальший перелік оподаткування. Очевидно всі села, в тому числі й належні до Виживського ключа, входили до цього в'їтівства (Хотешів, Мостища, Нуйно)⁵¹.

Наявність окремої організаційної структури лишній раз підкреслює тяжіння ремісничого населення до землі і поєднання занять міських за характером з суто селянськими. Це стосується в даному випадку сільського населення, але певною мірою характеризує і міста Ковельського староства. В той же час, міщани мали в своєму розпорядженні значну кількість землі, яку могли використовувати (і використовували) в тому числі не для забезпечення власних продовольчих потреб, а для продажу купцям під час ярмарків. Свідчень про ярмарки в Миляновичах немає. Один ярмарок на рік відбувався у Вижві та три – у Ковелі⁵². Вони були регулярними, з досить рівними часовими відрізками, розподілені і відбувалися приблизно щотри місяці. Висока вага сільськогосподарських занять міського населення, як і спеціальна організація сільських ремісників, могли бути пов'язані з якістю землі та, відтак, потребами власними силами забезпечити себе хоча б частково продуктами харчування. Так, в описах Ковельського староства в ряді випадків вказується на низьку врожайність ярових, які в цих випадках все-одно висівалися в фільварках. Стосується ці вказівки таких фільварків: вербського (розташовувався, до речі, при Ковелі. ґрунти “podle u piaskowate”, через що “yarzyn, czo szie urodzy, ledwo na wychowanie folwarkowe” вистачає⁵³), грицьковицького (татарка, горюх, проко “mało sie rodza, ledwo na nasienie a na wychowanie czeladzy ... bywa”, а два сади “rzadko rodzą, bocz szie zrodzy spienieżycz nymasz gdzie”⁵⁴), старовижівського (знаходився біля Вижви)⁵⁵, туличівського⁵⁶.

Описово-статистичні джерела містять значну кількість інформації з цілого ряду аспектів соціально-економічного спрямування. Але поза увагою їх укладачів часто залишалися деякі питання організації та повсякденні сторони життя міських та сільських громад. В ряді випадків їх можна почерпнути з актових книг судово-адміністративних установ. Так, з них дізнаємося про прізвища урядників, призначених кн. А. Курбським в ключі волості, протиріччя між власниками чи державцями та населенням. В Ковель він призначив урядником Івана Калимета (згодом – Кирило Зубцовський), до Вижви – Івана Пісника, у

Милянвичі – Василя Калиновського та пізніше Меркурія Невклюдова⁵⁷. У своїй резиденції Милянвичач князь обмежив користування нормами магдебурзького права та заборонив вибори війта, призначивши на цю посаду Миколу Богушовського, а по його смерті – Яна Мошнинського⁵⁸. Частими були протиріччя між державцями та єврейською громадою⁵⁹.

Поборові реєстри сумарного характеру від 1589 р. до зміни в системі оподаткування 1629 р. не збереглися. Натомість, окремі волинські маєтки представлені квітами та рекогніціями – квитанціями, які зберігалися у власницьких архівах та в Скарбових документах, де служили підставою створення підсумкових реєстрів. Один з таких документів зберігся й по Ковельському староству і відноситься до 1591 р.⁶⁰. В ньому відображено зрівняння показників по містечках староства, які на цей час суттєво відрізнялися від Ковеля за чисельністю та структурою населення. Відповідно вищим для них був і рівень аграризації.

Інвентар 1556 р. не відзначає розташування фільварків, вказуючи в сумаріуші їх загальну чисельність – 8⁶¹. Інвентар 1590 р. дає можливість визначити кількість фільварків, оскільки містить описання дворів. Він називає фільварки вербський (Ковельський ключ), милянвицький, білинський (Милянвицький ключ), гридьковицький, хотешівський, нуйненський, туличівський (Вижівський ключ). Їх кількість була більшою, так як частина сіл знаходилася в держанні духовенства, бояр чи шляхти і, скоріше за все, мала такі господарські осередки (Черкаси, Гойшин, Сохорче, Любліне, Волька Осовецька, Калиновиця – Ковельщина), Клечковичі, Трубле, Колодяжне, Будище, Дубно, Воля Дубенська, урочище Пінчово, Волохи – Милянвицьчина, Хотивль, Пугачеве, Городище, Борки, частина Мостищ – Вижівщина). Загальний сумаріуш прибутків в інвентарі відсутній. Вся сільська частина ключів містила в своєму складі на 1590 р. Замкову та посесорську складові. В структурі Ковельського ключа було чотири з половиною боярських села. Миляновецький ключ містиу своєму складі сім посесорських маєтків. В тому числі, одне – плебанське. Більшість з них було надано К. Зубцовському, який був волосним урядником кн А. Курбського. У Вижівському ключі знаходилося п'ять посесорських маєтків, в тому числі – одне – попівське (Городище). На середину XVI ст. на території Ковельського староства було створено вісім фільварків. Інвентар 1556 р. їх розташування не вказує і фільваркових осередків не називає. Встановити розташування фільварків можна на основі свідчень інвентаря 1590 р., коли їх кількість також складала вісім⁶². У виживському ключі їх було три: у Хотешові, Нуйні та, очевидно, оскільки згадуються господарські приміщення при описанні замку, у самій Вижві. Встановити розміри кожного з фільварків окремо неможливо через сумарні показники по висіву та урожаю. Структура та розміри посівів в регіоні сильно залежала від якості ґрунтів. В ряді випадків у інвентарях вказувалося на низьку врожайність ярових, які в цих випадках все-одно висівалися як через систему, так і через потребу забезпечити щонайменше потреби фільваркової адміністрації та челяді. Стосується ці вказівки і фільварків Вижівського ключа: грицьковицького (татарка, горох, просо “mało sie rodza, ledwo na nasienie a na wychowanie czeladzy ... bywa”, а два сади “rzadko rodzą, bocz szie zrodzy spienieżycz nymasz gdzie”⁶³) та старовижівського, де ярини не висівають, бо «acz sie czo urodzy ledwo» на утримання урядника та челяді вистачає⁶⁴. За таких обставин посуха мала наслідком різке зменшення врожаю, а також втрати від промислів та переробки сільськогосподарської продукції. Ось як про це говорить інвентар прибутків 1590 р., відзначаючи й інші впливи на рівень доходів староства: цього року суми прибутків з староства “syła nie dostayę yako dla złęgo zassiewku w folwarczech y urodzaya y defectów w czynszach, dla spustoszenia od żołnierzów y zubożenia ludzy, tak że tesz dla wielkiej suchosczy przę ktora any młynu młęcz, ani rudy robycz nye mogły”⁶⁵.

Управління фільварками та належними до них групами сіл здійснювали урядники. У веденні господарства їм допомагали фільваркові слуги та, очевидно, дружини урядників, оскільки і на їх утримання з фільваркових надходжень виділялися кошти. Склад слуг для виживських фільварків можна встановити на основі інвентаря 1590 р. Так, у старовижівському фільварку такими були воротний, ключник, кухарка, а у нуйнівському – кухарка та пастух⁶⁶.

Так само важко визначити розміри всіх сільських поселень Вижівського ключа – йдеться про наявність сіл з дворишною організацією, адже кількість господарств у кожному з окремо взятих дворищ могла бути різною. Так, у Мостищах на 8 дворищах знаходилося 12, у Нуйні на 15 дворищах – 37 (в тому числі три пустки), у Хотешові на 23 дворищах – 66 господарств⁶⁷. З сільських же поселень ключа, в яких поміру було проведено, найбільшою була Стара Вижва. Вона за розмірами мало поступалася найменшому з міст староства – Милянвицьчач. Окрім власних вимірянних волок, яких було 40, старовижівські селяни використовувалися у 1590 р. і 52 волоками урочищ Березова Берв та Яворе⁶⁸.

Значну роль у впорядкуванні та організації Ковельської волості відіграла її належність польській королеві Боні. В її держанні та володінні знаходилися, починаючи з 1519 р., володіння практично в усіх

українських землях Польщі та Литви. Всі вони на 50ті рр. XVI ст. розбудовувалися, загосподарювалися, давали значні прибутки. В багатьох з них проводилася уніфікація селянського землекористування – зразок майбутньої волочної поміри. Хоча більшість джерел статистичного та облікового характеру, які створювалися в володіннях Бони до книг Метрики не потрапляли, більше того, вони знаходилися на зберіганні в коронному Скарбі, але школа Бони сприяла розповсюдженню зразків облікової документації в діяльності як державних установ, так і в приватних маєтностях. Прикладом може служити родина Фальчевських (Юрій – один з організаторів та ревізор акції 1545 р., Станіслав, Петро – один з авторів «Устави на волоки»). Значні економічні заходи стосувалися реєстрації державних володінь (пушч). подальшого управління та забезпечення ефективного функціонування маєтностей корлева Бона залучала широке коло шляхти, а під впливом її заходів прибутки Скарбу вряді випадків зросли вдвічі⁶⁹. Так, вона запровадила в своїх маєтках, ще до загальнодержавного встановлення в 1551 р., сплату за польськими зразками поголовного в розмірі червоного золотого з єврейського населення⁷⁰. Як стверджує М. Богущка, в цій чудовій школі старости та урядники вчилися розумному та раціональному господарюванню, а Бона виховала цілий штаб енергійних господарських діячів, рекрутованих здебільшого з середньої та дрібної шляхти⁷¹. В даному випадку важливішим для нас є прагнення Бони до поширення пов'язаного з її заходами всеохоплюючого господарського обліку, який впроваджувався в ході аграрної реформи та впорядкування управління.”Бона любила про все знати і все мати заключеним у реєстри і рахунки- від зібраного збіжжя аж по кількість риби в належачих їй ставах” та “турбувалася, щоб рахунки і грошові розрахунки велися детально”⁷². Широка роздача королівщин магнатам мала наслідком впровадження до них їх клієнтів, а це, своєю чергою, – якщо не знайомство, то запозичення більш досконалих форм та документів обліку і їх впровадження як в свої, так і магнатські володіння.

Діяльність королеви Бони в своїх маєтностях на території Великого князівства Литовського знайшла документальне відображення в книгах Метрики. До документного забезпечення господарської діяльності Бони відносять три книги Литовської Метрики, які дістали назву Метрика Бони, з яких опубліковано тільки одну⁷³.

Ковельська волость, в тому числі й розташовані на його території міста та інші організаційні рівні, забезпечено значною кількістю джерел, в тому числі й описово-статистичного характеру. Вони дають можливість вивчення різних аспектів соціально-економічного розвитку регіону. Але в даному випадку важливою є наявність в окремих з них поіменного переліку в них мешканців та ряду особистих господарських характеристик. Приведені вище свідчення не вичерпують можливостей сукупності цих джерел, яка є винятковою за станом збереженості для волинського Полісся. Вона створює можливості для ґрунтовного вивчення саме цього регіону, але й усієї Волині в різних, і не тільки соціально-економічних, аспектах. Ковельщина протягом XVI ст. пройшла через перебування у різній власницькій належності, здобуваючи досить струнке, а в ряді випадків – унікальне, організаційне оформлення.

1. Заєць А. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.* - Львів, 2003. - С.36.

2. Там само. - С.37.

3. Семенюк А. *Ковель: минуле і сучасне.* - Луцьк, 2000 - С.87.

4. Атаманенко В. *Описово-статистичні джерела XVI – XVII ст., з історії Ковельщини// Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковальчани в історії України та Волині.* - Луцьк, 2003. - Ч. 1. - С. 45.

5. Атаманенко В. *Інвентарі волинських замків другої половини XVI – першої половини XVII століття// Замосцько-Волинські музейні зошити.* - Замосць, 2003. - С.17-23; *Його ж. Описи королівщин Волині другої половини XVI – першої половини XVII// Наукові записки.* - К., 205. - С.25-36; *Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі та Литві// Розвідки про міста і міщанство України-Руси.* - Львів, 1904; *Жизнь князя Андрея Курбського в Литве и на Волини.* - К., 1849. - Т.І-ІІ; *Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.* - Львів, 2003; *Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.* - К., 1989; *Теодорович Н. Волинь в описании городов, местечек и сёл.* - Почаев, 1903. - Т. V та ін.

6. Семенюк А. *Ковель: минуле і сучасне...; Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковальчани в історії України та Волині.* - Луцьк, 2003. - Ч. 1-2.

7. *Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.* – Днепропетровск, 1979. – Ч. 4. – С.53.

8. *ЦДІАУК.-Ф.1 «Скарб коронний».* - Оп. 1. – Спр. 2.- Арк. 13зв., 31, 43зв.

9. Там само.- Арк. 3-11зв., 27зв.-30зв., 42зв.-43зв.

10. Атаманенко В. *Інвентар Кременецького староства 1548 р./ В. Атаманенко// Наукові записки: Національний університет «Острозька Академія»: Історичні науки.* – Острог, 2007. – В.8. – С. 8-36. *Головний архів давніх актів (Варшава).* – Архів Скарбу Коронного. - Част. LVI.- №К-7.

11. *Архив Юго-западной России.* - К., 1859. - Ч. VII. - Т. 2. - С. 30.
12. *Там само.* - С. 126.
13. *Там само.* - С. 30.
14. ЦДІАУК. - Ф. 1... - Арк. 14зв.-27зв.
15. *Там само.* - Арк. 44-47.
16. *Там само.* - Арк. 3-11зв., 27зв.-30зв., 42зв.-43зв.
17. *Там само.* - Арк. 47-50зв.
18. *Там само.* - Арк. 14, 31зв., 43зв.
19. *Там же.* - Арк. 96-185.
20. *Там само.* - Арк. 58зв.-60, 60зв.
21. *Там само.* - Арк. 57зв., 59зв.
22. *Там само.* - Арк. 58зв.
23. *Там само.* - Арк. 64.
24. *Там само.* - Арк. 64.
25. *Там само.* - Арк. 64зв.-66за.
26. *Там само.* - Арк. 63.
27. *Там само.* - Арк. 67зв.
28. *Там само.* - Арк. 68-72.
29. *Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року.* - К., 2005. - С. 171, 180.
30. *Бершадский С.А. Руссо-еврейский архив: Документы и регесты к истории Литовских евреев.* - СПб., 1882. - Т. 2. - С. 26.
31. *Архив Юго-Западной России...* - С. 30.
32. *Бершадский С.А. Руссо-еврейский архив...* - С. 26.
33. *Там само; Архив Юго-Западной России...* - С. 176 - 177.
34. *Атаманенко В. Инвентар Кременецького староства ...*
35. *Там само.* - С. 27 - 36.
36. ЦДІАУК. - Ф. 1. - Спр. 4. - Арк. 31, 43 зв.
37. *Крикун М.Г. Населення Луцька в 60-ті рр. XVI ст. // Минувле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції. 26 - 28 вересня 1985 р. - Луцьк, 1985. - С. 232; ЦДІАУК. - Ф. 44 "Вінницький гродський суд". - Оп. 1. - Од. збер. 1. - Арк. 2-52, 328-338.*
38. ЦДІАУК. - Ф. 44. - Арк. 15 - 28; *Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI - першій половині XVII ст. // Минувле і сучасне Волині і Полісся. - Луцьк, 2007. - В. 26: Луцька міська громада: Історія, традиції, люди. - С. 51 - 54.*
39. *Атаманенко В. Документи описово-статистичного характеру як джерело з історії єврейських громад Волині другої половини XVI - першої половини XVII ст. // Минувле і сучасне Волині та Полісся. - Луцьк, 2014, Вип. 49: Зісторії національних меншин на Волині. - С. 3 - 9.*
40. ЦДІАУК. - Ф. 1... - Арк. 196-215зв.
41. *Там само.* - Арк. 209зв.
42. *Там само.* - Арк. 210.
43. ЦДІАУК. - Ф. 1... - Спр. 5. - Арк. 150-221зв.
44. *Головний архів давніх актів (Варшава). - Метрика Коронна. - Відділ XVIII. - №73d. - Арк. 324-327.*
45. *Źródła dziejowe. - Warszawa, 1877. - T. V. - S. 162.*
46. *Там само.* - S. 163-164.
47. *Там само.* - S. 164.
48. *Головний архів давніх актів (Варшава). - Архів Скарбу Коронного. - Поборові книги. - №31. - Арк. 429-480зв.*
49. *Там же.* - Арк. 449-449зв., 458-458зв., 463-464зв., 470зв., 474-479.
50. *Головний архів давніх актів (Варшава). - Архів Скарбу Коронного. - Поборові книги. - №31. - Арк. 429 - 480зв.*
51. *Там само.* - Арк. 449-449зв., 458-458зв., 463-464зв., 470зв., 474-479.
52. *Starożytna Polska. - Warszawa, 1886. - S. 72, 118.*
53. ЦДІАУК. - Ф. 1... - Спр. 4. - Арк. 144.
54. *Там же.* - Арк. 155-155зв.
55. *Там же.* - Арк. 185зв.
56. *Там же.* - Арк. 192.
57. *Иваншиев Н. Предисловие // Жизнь князя Андрея Курбского в Литве и на Волини. - К., 1849. - Т. II. - С. 41, 46.*
58. *Жизнь князя Андрея Курбского...* - К., 1849. - Т. II. - С. 339-340.
59. *Семенюк А. Ковель...* - С. 86-89
60. *Жизнь князя Андрея Курбского...* - К., 1849. - Т. I. - С. 315-318.
61. *Там само.* - Арк. 48зв.

62. Там само. – Арк. 64, 65 зв., 67, 68 зв., 70 – 72.
 63. Там само. – Арк. 155-155зв.
 64. Там само. – Арк. 185зв.
 65. Там само. – Арк. 195.
 66. Там само. – Арк. 185 зв., 189 зв.
 67. Там само. – Арк. 37 – 41 зв.
 68. Там само. – Арк. 183 зв.
 69. Boguska M. Bona Sforza/ M. Boguska. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. – S.197.
 70. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах/ М. Довнар-Запольский. — К., 1901. — Т. 1. — С. 767.
 71. Вогуска М. Вказана праця. - S. 200, 204.
 72. Там само. - S.197, 200.
 73. Бондаренко А.А. Метрика королевы Бонны: определение понятия, состав, исследовательские практики /А. Бондаренко// Исторический ежегодник. – Новосибирск: Паралель, 2012. – С. 5 – 19; Lietuvos Metrika Кнуга Nr.32. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.

Геннадій БОНДАРЕНКО (Луцьк), Іван ХАМЕЖУК (Локачі)

ПРОЕКТИ ГЕРБІВ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД СТАРОВИЖІВСЬКОГО РАЙОНУ

Члени спілки краєзнавців України, історик Геннадій Бондаренко і геральдист Іван Хамежук представляють проекти символіки 16 населених пунктів Старовижівського району. Герби і прапори, а також їхні описи набувають офіційного характеру використання після того, як будуть затверджені на сесіях сільських рад.

Геральдична комісія розглянула герби і прапори та рекомендує їх сільським радам. Разом з цими проектами можуть розглядатися й інші. Сільські громади можуть вносити свої корективи у представлені проекти для погодження з авторами і комісією.

У проектах враховано історико-культурні аспекти виникнення і розвитку кожного села, історичні традиції, географічне розташування і природні умови. Використано публікації відомих дослідників краю, а саме: М. Батюшкова, О. Цинкаловського, М. Теодоровича, В. Шульгача та інших.

с. Галина Воля

